

Світлана ЖУКОВА
(Глухів)

Терещенки і Трьох-Анастасіївська церква у Глухові

Протягом майже всього XVIII ст. Глухів носив статус столиці Гетьманської України і був центром розвитку державності, культури й архітектури. У місті працювали видатні архітектори XVII-XVIII ст. М.Єфимов, А.Квасов, І.Мергасов, витвори яких прикрашали гетьманську столицю і створювали образ значного культурного європейського центру.

Глухівські храми, хоча й були суто культовими спорудами, уособлювали дух українського самостійництва, відображаючи мистецькі уподобання козацтва – наймогутнішої на той час суспільної сили.

Велика пожежа 1784 р. спопелила майже половину будівель міста, серед яких постраждали 5 кам'яних церков і дівочий монастир; Глухів до середини XIX ст. залишався звичайним повітовим містом.

Традиції козацького меценатства у церковному будівництві продовжила українська еліта наступного століття. У другій половині XIX ст. в Україні з'явилося кілька королівських династій, які не мали генеалогічних зв'язків ані з Рюриковичами, ані з Гедиміновичами, ані інших домішків «блакитної крові». Це були цукрові королі, які тяжкою працею, власним розумом і хистом зійшли на вершину суспільного олімпу з простих козаків і селян. Яхненки, Самиренки, Терещенки, Харитоненки, Суханови суперничали не лише в підприємстві, а й у витратах на добродійні цілі [1].

Життєпис Терещенків, які зробили вагомий внесок (близько 1,5 млн. руб.) у благоустрій Глухова, у розвиток освіти і культури міста; донедавна був огорнутий деякою таємничістю. Але час не спромігся зовсім викреслити з буття сліди цих славних імен, як і результати їх діяльності.

Основи фінансової могутності родини були закладені в середині XIX ст. Тоді новою для України цукровою справою зацікавився глухівський купець Артемій Якович Терещенко, котрий після реформи 1861 р. не тільки зміг заволодіти чималими ділянками землі під бурякові поля й цукроварні, але й налагодити значне виробництво в нових економічних умовах [2].

Ф.А.Терещенко
Фото кінця XIX ст.

М.А.Терещенко
Фото кінця XIX ст.

Справу батька продовжили три його сини – Микола, Федір і Семен. Дільність Терещенків лежала у трьох площинах – участь у земському русі, освітнє будівництво та благодійництво. Неповторний архітектурний ансамбль сучасного Глухова складають пам'ятки цивільного будівництва, збудовані коштом родини: чоловіча і жіноча гімназії, учительський інститут, ремісничє училище, міське 3-класне училище, притулок для дітей-сиріт, земська лікарня, лікарня Св.Єфросинії, банк і будинок Терещенків – їх глухівська резиденція. Але чи не найвеличнішою спорудою, зведеною за участі й на кошти родини Терещенків, котра стала однією з архітектурних домінант (найбільш величною з них) історичного центру Глухова є Трьох-Анастасіївська церква (1893). Її освячення було безпосередньо пов'язане з українською старшинською родиною Скоропадських, а будівництво – з родиною Терещенків, зокрема братів Миколи і Федора.

Історія церкви бере початок із 1717 р., коли Анастасія Марківна Скоропадська влаштувала в Глухові велику богадільню для хворих і незаможних. При цьому закладі на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви за ініціативи гетьманши було споруджено тридільний безбанний, зального типу храм із гранчастою апсидою і дзвіницею над західним притвором. Храм було освячено на честь Св.Анастасії, й він відразу ж став домовим при гетьманській резиденції, що розміщувалася поряд [3].

Церква постраждала від нищівних пожеж у Глухові 1748 р. та 1784 р. і була відбудована після останньої аж у 1816 р. Відтепер вона набула класицистичних рис: над навою з'явилася декоративна сферична баня без підбанника, було прибудовано колонні портики та нову двоярусну дзвіницю над південно-західним кутом [4]. Того ж року у верхньому ярусі храму був облаштований приділ Воскресіння Христового.

У першій третині XIX ст. парафію Анастасіївської церкви, найбіднішу в Глухові, приєднали до Троїцького собору, сам же храм фактично закрили. 1846 р. засновник династії Терещенків Артемій Якович уніс на утримання храму 4 тис. руб. і служба в ньому відновилася. Добродійця обрали церковним старостою, а в 1872 р. його коштом до споруди церкви було прибудовано бічний вівтар Св.Мученика Артемія. Так, зі звіту контори А.Я.Терещенка у Глухові за 1872-1873 роки дізнаємося: «На устроєнво нового придела и починку иконостаса Анастасиевской церкви израсходовано 6146 руб.» [5].

У 1884 р. Чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви, автором якого був відомий зодчий, академік архітектури із Санкт-Петербурга Андрій Леонтьович Гун (1841-1920). Нова церква мала зать-

Глухівська резиденція родини Терещенків – житловий будинок на сучасній вул. Терещенківській

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

марити найвеличніший із новозбудованих на той час Володимирський собор у Києві, до того ж у першому ярусі мала розташовуватися родинна усипальниця Терещенків.

Храм зводився і опоряджувався протягом 9 років. На його будівництво з вересня 1885 р. по 1893 р. було витрачено 223975 руб. [6]. Новозбудована Трьох-Анастасіївська церква вирішена в архітектурних формах невізантійського стилю. Вона кубічна, п'ятиверха, тринавова, чотиристовпа, хрестовокупольна, з трьома гранчастими зовні і циліндричними всередині апсидами. У вирішенні фасадів домінують вертикальні членування – лопатки, вузькі витягнуті вікна, півколонки, вертикальні профільовані гурти. Три входи акцентовані тамбурами-ганками з романо-візантійськими перспективними порталами й трикутними щипцями [7].

Для більшого розкошу собору Терещенки вирішили внести гарний живопис у інтер'єр, залучивши до цієї справи відомих художників: братів Сведомських, М.Пимоненка, Ф.Журавльова, В.Верещагіна, О.Мурашка. Програма малювання передбачала рослинні орнаменти невізантійської стилістики в підбаннику, на підпружних арках і пілонах; зоряне небо в бані, конхах, на циліндричних склепіннях головного просторового хреста; на пандативах – Євангелісти в круглих медальйонах; Євхаристія в середній апсиді; на стінах по периметру храму – зображення у повний зріст постатей мучеників і святих. А.Л.Гун спроектував також низьку переддвітарну огорожу у візантійських формах із дуже пишним орнаментом.

Під час розпису програму дещо змінили. У консі середньої апсиди зобразили Богородицю з немовлям Христом в оточенні херувимів, у бані – Святу Трійцю, на пандативах – Євангелістів, закомпонованих у трикутних площинах, а не в медальйонах. Орнаменти було виконано з домінуванням геометричних мотивів квадрата, кола, хреста, меандру. Високий рівень мистецької єдності інтер'єру надає наявність золотого

Ліворуч – Тьох-Анастасіївська церква у Глухові (1893). На тлі позаду – стара гетьманська Анастасіївська церква (1816).

Праворуч – каплиця на місці розібраної гетьманської Анастасіївської церкви. Фото кінця XIX ст.

Трьох-Анастасіївська церква у Глухові (1893). Сучасний вигляд
Фото Ю.В.Москаленка

тла в усіх орнаментах. У кольоровій гамі домінують насичені темно-сірі, зелені, вохристі барви. Малювання в центральній бані датується 1950-ми роками. Передвітарна огорожа з сірого мармуру виконана за проектом О.І.Мурашка, родинно пов'язаного з Глуховом [8].

У кошторисі видатків майстрам на опоряджувальні роботи Трьох-Анастасіївської церкви, зазначалося: «Израсходовано на кресты – 10040 руб., колокола – 11403 руб., окраску – 2912 руб., живописные работы – 20000 руб., Сведомским – 10000 руб., мраморные работы – 31805 руб., Верещагину и Журавлеву – 18000 руб., Овчинникову – 15500 руб., Постникову – 26500 руб., Шадрину за хоругви – 1200 руб., двери и мебель – 3480 руб.» [9]. До цього додалися ще господарські витрати на огорожу, дзеркала, шати для священників.

Усі витрати на будівництво, оздоблення й облаштування церкви обійшлися Терещенкам у 387221 руб. Крім того, у зверненні Чернігівської Духовної Консисторії до М.А.Терещенка від 28 січня 1894 р. читаємо: «Разрешено новоустроенный каменный храм по освящении одного во имя св. трёх мучениц Анастасий обратить в приходскую церковь с причислением к ней прихожан прежней Трёх-Анастасиевской церкви ... с условием, чтобы жертвуемый Вашим Превосходительством и Вашим братом в 60000 руб. капитал: а) 25000 руб. на содержание причта и сторожа новоустроенного храма; б) 25000 руб. на разные нужды храма и содержание хора певчих; в) 10000 руб. на покрытие расходов по ремонту храма – были внесены в Киевскую Контору Государственного Банка на вечный вклад, а на означенные суммы были выданы оною Конторою билеты на имя новоустроенной в Глухове Трёх-Анастасиевской церкви с обозначением права приходскому священнику и старосте получать проценты» [10]. Отже, фактично, всі видатки на будівництво і утримання зазначеного храму склали 437221 крб.

Про благодійність родини Терещенків і красу новозбудованого храму дізнаємося з листа преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського до М.А.Терещенка, написаного у вересні 1898 р.: «Ваше Превосходительство, Милостивый Государь Никола Артемьевич! При обозрении церковей епархии в прошлом августе посетил с этой целью и г.Глухов, где имел случай и удовольствие воочию видеть созданное и создаемое Вашею благодеющею и щедродательною рукою. В г.Глухове нет ни одного, кажется, учебного заведения и благотворительного учреждения, каких в этом городе больше, чем где-либо, которое было бы обойдено Вашим вниманием или не было бы так или иначе облагодетельствовано Вами, не говоря о том, что некоторые вызваны из небытия и существуют исключительно Вашими средствами. А особенно меня радовало и восторгало, так это видеть полный великолепия и изящества новоустроенный Вами Трёх-Анастасиевский храм» [11].

21 травня 1894 р. брати Терещенки звернулися до Святішого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления».

Для визначення подальшої долі храму з Києва відрядили професорів Київської духовної академії, відомих істориків Петра Лашкарьова і Миколу Івановича Петрова. Вони дійшли висновку, що «предназначенная к упразднению старая Трёх-Анастасиевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетьмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Аналогічні висновки надала і Імператорська археологічна комісія. Стару церкву розібрали протягом 1895-1897 років; потім на її місці довго стояла каплиця, збудована коштом тих-таки братів Терещенків у еkleктичних архітектурних формах, близьких до українського модерну, аж поки комуністи десь у 1950-х роках її не розвалили [12].

На схилі життя, за три роки до смерті, Микола Артемійович Терещенко склав докладний духовний заповіт, у якому головним своїм спадкоємцем назвав сина Івана. У цьому документі були визначені також адреси й розмір пожертв на добродійні справи, зокрема, на утримання лікарень, шкіл, монастирів, церков. Параграф 24 заповіту зазначає: «В течение месяца после смерти произвести выплаты ... Глинскому монастырю – 5 тыс. руб., Гамалиевскому монастырю – 2 тыс. руб., Петропавловскому монастырю – 2 тыс. руб., Софрониевскому монастырю – 5 тыс. руб., Путивльскому Молчанскому – 1 тыс. руб.» [13].

Але і цього Терещенку виявилось замало. Через деякий час він уніс доповнення до заповіту, в якому звернувся до синів Івана й Олександра з побажанням у пам'ять про нього після смерті негайно видати: «На поминание в г. Глухове: на Николаевскую церковь – 500 руб., ее причту – 300 руб.; на Преображенскую церковь – 300 руб., ее причту – 200 руб.; на Вознесенскую церковь – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Трехсвятительской церкви – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Покровской Усовской церкви – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Трех-Анастасиевской церкви: священнику – 600 руб., дьякону – 200 руб., причетнику – 100 руб., певчим – 300 руб.» [14].

Після такої опіки глухівські храми, а тим більше – Трьох-Анастасіївський, мали право на існування. Але революція і прихід більшовиків перевернув усе догори дригом: у роки «войовничого атеїзму» був пограбований родинний склеп терещенків, під час громадянської, а згодом і II Світової війни храм постраждав від розбою, експропріації, бомбардування.

На початку 1943 р. у центральну баню церкви влучила авіабомба, але завдяки тому, що дах тримався на потужному металевому каркасі, вона підірвалася угорі, частково зруйнувавши бані і цегляну кладку стін. Храм по війні відбудували, але висоту підбанника довелося зменшити, первісний же еліпсоподібний купол замінили сплюсненим сферичним [15].

Трьох-Анастасіївська церква у Глухові є визначною комплексною пам'яткою архітектури й монументального мистецтва, яка нині внесена до Державного реєстру національного культурного надбання.

Донедавна залишалося недослідженим питання точного місцезнаходження поховань Терещенків – будівничих храму у родинному склепі. З писемних джерел і усних

переказів дійшли відомості, що за вимогою Миколи Артемійовича Терещенка при будівництві церкви до її першого ярусу від будинку Терещенків, що знаходиться поряд, був прокладений підземний хід. Поховальні камери усипальниці були сплановані в один ряд у центральній частині приміщення і знаходилися під підлогою у вигляді квадратних плит із сірого мармуру. Відомо, що тут були поховані Артемій Якович Терещенко (1794-1877), Єфросинія Григорівна Терещенко (?), Микола Артемійович Терещенко (1819-1903), Пелагея Георгіївна Терещенко (?-1897) та Федір Артемійович Терещенко (1832-1894). Зараз приміщення усипальниці використовується як тепла церква, в якій проводиться служба у холодну пору року. В апсиді зроблено й освячено вівтар, установлено іконостас.

Колонида нижнього ярусу (родинної усипальниці Терещенків) Тьох-Анастасіївської церкви у Глухові. Сучасний вигляд
Фото Ю.В.Москаленка

Після погодження з відповідними службами та нащадками згаданих представників родини Терещенків (останні зараз мешкають у Франції), завідувачем науково-дослідного відділу Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові Ю.О.Коваленком у 2003 р. були проведені дослідження нижнього храму з метою спробувати ідентифікувати рештки й локалізувати поховання, – після смерті над могилою Миколи Артемійовича поглумилися грабіжники: чи то в пошуках золота й діамантів, чи то аби досадити «капіталісту», так би мовити, посмертно.

У результаті детального вивчення наявних документальних матеріалів, прижиттєвих і посмертних світлин, а також фото, зроблених під час поховання було визначено місцезнаходження склепу М.А.Терещенка. Найперше, що відкрилося погляду дослідників після багатьох десятиліть невідомості – цинкова труна, навкруги якої були безладно розкидані залишки вінків із порцелянових квітів. У труні знаходився покійник, руки якого були складені на животі і тримали дерев'яний хрест. Через скляне віконце у труні можна було побачити

мундир із розшитими металізованою ниткою манжетами рукавів і коміром. На обличчі збереглися вуса і борода, які з часом набули рудого кольору. На грудях небіжчика знаходився висохлий букет із листя папороті, а на лівому плечі – букет троянд.

Грабіжники, доклавши немалих зусиль аби відкрити склеп, усе ж таки зупинилися і чомусь не відкрили труну. Можливо, пересвідчившись через скло труни, що на покійному немає ні золотих речей, ні орденів із дорогоцінним камінням, вони вирішили не витратити часу й сил даремно, – так чи інакше але свою чорну справу до кінця вони не довели [16].

Подальші дослідження нижнього храму дали можливість отримати дані про існування цілої галереї склепів під його підлогою, які, проте, не були використані за призначенням й залишилися порожніми.

Наприкінці травня 2002 р. Глухів уперше відвідали нащадки Терещенків – правнуки Миколи Артемійовича, відкриваючи для себе батьківщину предків. Архітектурні пам'ятки, збудовані коштом родини, Трьох-Анастасіївська церква, вцілілі храми промовляють самі за себе: перемогла правда історії і до цього прізвища вже ніколи не прилипне бруд.

На сьогодні громадська, підприємницька, благодійницька діяльність родини Терещенків повертається із забуття, має певні дослідницькі напрацювання, але потребує подальшого й більш ґрунтовного вивчення, і не тільки заради обізнаності про їх добродійні справи, про значення їх діяльності для історії й культури України, але й як приклад для наслідування служіння своїй державі й батьківщині.

ПОСИЛАННЯ

1. Меценати // Пам'ятки України. – 1997. – №4. – С.28.
2. Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – К., 1998. – С.246-249.
3. Заїка В. Світла Анастасія очима живописця і поета // Соборний майдан. – 2004. – № 5.
4. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С.349.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України), ф.830, оп.1, од.зб.5.
6. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.16.
7. Вечерський В. Вказана праця. – С.351.
8. Там само. – С.352.
9. ЦДІАК України, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.16.
10. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.4.
11. Храм Святых Трех Анастасий в Глухове. Фотокнига. – К., 2005. – С.16-17.
12. Вечерський В. Вказана праця. – С.350.
13. ЦДІАК України, ф.830, оп.1, од.зб.25.
14. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.25.
15. Сбитный И. Красивые легенды и суровая действительность // Соборний майдан. – 2007. – № 1(19).
16. Коваленко Ю.О. Поховання М.А.Терещенка у Трьох-Анастасіївській церкві у м.Глухова // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: матеріали Третьої науково-практичної конференції 16 квітня 2004 р. – Глухів, 2004. – С.109-111.

Розпис куполу центральної бані Трьох-Анастасіївської церкви у Глухові. Сучасний вигляд. Фото Ю.В.Москаленка